

УДК 316.356.2

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА БАГАТОПОКОЛІННА СІМ'Я: ЗАНЕПАД ЧИ РОЗКВІТ?

О. О. Козаченко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, м. Львів, 79000, Україна,
olyalviv3@gmail.com*

У статті розглянуто основні підходи до визначення складної багатопоколінної сім'ї, а також наведена авторська інтерпретація аналізованого поняття. Складна багатопоколінна сім'я розглядається крізь призму її кількісних та якісних характеристик. Проаналізовано найважливіші риси складної багатопоколінної сім'ї в традиційному та сучасному суспільстві.

Ключові слова: багатопоколінна сім'я, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, пра-батьки, батьки та діти

Зміни, що відбулися на пострадянському просторі у дев'яностих роках ХХ ст. вплинули на зразки, цінності, норми, які є основою функціонування індивіда в сім'ї, а також на нові зв'язки, які існують між членами сімей. Незважаючи на те, що в Україні існують особливі економічні, соціальні та культурні умови для поширення багатопоколінної сім'ї, дослідники продовжують приділяти основну увагу розвитку нуклеарної сім'ї. Натомість дослідження багатопоколінної сім'ї залишається маргінальною темою, оскільки нею цікавляться здебільшого в контексті історичного розвитку суспільства та вивчення певних демографічних особливостей українського суспільства. Поза увагою дослідників залишається характер міжпоколінних зв'язків у аналізованому типі сім'ї та причини поширеності багатопоколінних сімей. Саме тому, основні завдання статті полягають у з'ясуванні основних якісних та кількісних характеристик сучасної української багатопоколінної сім'ї, визначенні особливостей міжпоколінної взаємодії всередині аналізованого типу сім'ї, а також класифікації основних чинників поширеності багатопоколінної сім'ї в сучасному українському суспільстві. Оцінюючи ступінь розробленості проблематики в межах пострадянського простору, виділимо таких соціологів: В. Савка, А. Синельников, А. Ружже, А. Кандибур, І. Елисеєва, А. Журек, Х. Бертрам, В. Бенгстон тощо.

Аналізуючи проблемність визначення сім'ї, варто згадати про питання її класифікації, що розроблені в рамках соціології. Однією з найпоширеніших типологій сім'ї можна вважати виділення її двох видів згідно з критерієм сімейної структури, а саме родинних зв'язків: проста/нуклеарна та розширена/складна. Нуклеарний тип сім'ї складається з подружньої пари та її дітей, що не перебувають у шлюбі, тобто така сім'я містить представників двох поколінь. У нуклеарній сім'ї діти залежні від батьків у

матеріальній, економічній, житловій, емоційній сферах. Натомість розширена/складна сім'я включає три і більше поколінь або дві і більше нуклеарних сімей, які пов'язані між собою спільним домогосподарством та проживають в одному помешканні. В соціологічній літературі можемо знайти твердження, що розширеною сім'єю можна назвати групу людей, що включає бабусь, дідусів, братів і їхніх жінок, сестер і їхніх чоловіків, тіток, племінників тощо. Саме тому уточненням розширеної/складної сім'ї виступає термін "багатопокілнна", оскільки таким чином акцентують увагу на тому, що сім'я розширюється за рахунок трьох і більше поколінь прямих родичів, а не лише за рахунок приєднання до нуклеарної сім'ї непрямих родичів (двоюрідних сестер/братів, тітки, дядька, племінників тощо).

З огляду на те, що сучасні нуклеарні сім'ї можуть бути територіально відокремленими, але одночасно підтримувати тісні зв'язки, можемо навести приклад диференціації розширеної сім'ї, а саме її поділ на реальну та номінальну розширену сім'ю. Перша включає декілька поколінь, що проживають разом. Критерій локалізації в такому випадку вважається визначальною ознакою цієї сім'ї. Друга ознака – економічна кооперація, спільне ведення домашнього господарства і спільне володіння сімейною власністю. Номінальна розширена сім'я – спільнота родичів, що належать до різних поколінь, які проживають у різних місцях, ведуть роздільне господарство, але надають один одному соціальну та економічну допомогу, відчувають психологічну прив'язаність один до одного, тобто включені до системи внутрішньо-сімейної солідарності [1]. Беручи до уваги дискусійність питання щодо спільного місця проживання трьох поколінь однієї сім'ї як основного критерію творення багатопокілнної сім'ї як такої, можемо висловити думку, що аналізований тип сім'ї варто розглядати в широкому контексті, а отже, визнавати наявність монолокального та полілокального типів багатопокілнних сімей. Таку позицію можна аргументувати тим, що в разі підтримки вузького розуміння визначення багатопокілнної сім'ї, її суть зводиться до ознак простого домогосподарства, коли важливішим вважається спільний побут, а не зв'язки, які існують між різними поколіннями.

Перш ніж навести авторське визначення багатопокілнної сім'ї, варто звернути увагу на декілька визначальних чинників поширення аналізованого типу сімей в розвинутих країнах, які можуть виявитися актуальними і для українського суспільства. На думку німецького соціолога Х. Бертрама, можна виділити декілька чинників розвитку багатопокілнних сімей у сучасних розвинутих суспільствах. По-перше, зростання середньої тривалості життя, що призводить до збільшення можливостей для спільного проведення часу, взаємопідтримки та взаємовпливу між різними поколіннями. По-друге, зростання рівня розлучень, що призводить до руйнування нуклеарного типу сім'ї в її класичному вигляді та збільшення важливості мережі родичів (зокрема покоління прабадьків), які здатні взяти на себе відповідальність за підтримку дітей та онуків з розлучених сімей [2]. На наш погляд, пристосовуючи вищевказані ідеї до українських умов, з одного боку, ми можемо відкинути першу тезу, оскільки середня тривалість життя українців є однією з найнижчих у Європі; з іншого боку, при визначенні розширеної сім'ї варто враховувати аналогічну до європейських тенденцію, а саме, високий рівень розлучень, що впливає на виникнення великої кількості неповних сімей, у яких

одного з батьків немає. Отже, можемо навести наступну теоретичну інтерпретацію означення розширеної сім'ї, згідно з якою вона складається з двох і більше нуклеарних сімей, кожна з яких може бути як повною, так і неповною, в якій три (або більше) поколінь пов'язані між собою або спільним/близьким місцем проживання та спільним побутом, або/і тісними економічними, соціальними та психологічними зв'язками. Використання вищезазначеного визначення розширеної сім'ї дасть змогу перевірити гіпотезу про те, що у сучасному українському суспільстві не існує чітких меж між нуклеарною та складною багатопокілінною сім'єю за рахунок розширення меж останньої. Адже, з одного боку, спільне місце проживання та спільне ведення домогосподарства сім'ями, що входять до складу розширеної сім'ї, можуть втрачати значення основних чинників визначення останньої, а отже, чіткого поділу сімей на нуклеарні та розширені; з іншого боку, у такому поділі визначальними можуть стати саме тісні економічні, психологічні та соціальні зв'язки між сім'ями, які входять до складу розширеної. А в такому випадку стираються межі незалежної, відокремленої нуклеарної сім'ї, адже вона стає тісно пов'язаною з іншими сім'ями.

Звернемо увагу на кількісні характеристики сучасної української складної багатопокілінної сім'ї. Якщо наводити офіційні дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р., то можна простежити тенденцію до збільшення частки складних трипокілінних сімей у сільській місцевості та західних областях України. Основними причинами цієї тенденції можна вважати сімейні традиції у західному регіоні України, відсутність високоорганізованої інфраструктури по догляду за людьми похилого віку, стагнацію економіки України та загострення проблем виживання у перехідний період 90-х рр. ХХ ст., а також розповсюдження ринкових форм господарювання (фермерство, самозайнятість у малому та середньому бізнесі), що сприяло підвищенню ролі сімейної та міжсімейної кооперації. Загальна частка складних та трипокілінних сімей в Україні у 2001 р. становила 19,8%, тобто складала близько 1/5 частини від загальної кількості сімей. Варто зазначити, що, виділяючи такі демографічні типи сімей як складні та багатопокілінні сім'ї, дослідники мали на увазі сімейні домогосподарства, які складаються з двох і більше шлюбних пар, з дітьми і без дітей, з одним із батьків подружжя (або без них), з іншими родичами (або без них), а також сім'ї з однією шлюбною парою з дітьми і без дітей, до складу яких входить один із батьків подружжя, інші родичі. У міжпереписний період 1989–2001 рр. частка складних індивідуальних домогосподарств із двома і більше шлюбними парами у сільських жителів України зросла від 6,1 до 7,2%, у міських жителів вона значно зменшилась – від 5,0 до 3,8%. Водночас Всеукраїнський перепис населення 2001 р. зафіксував і збільшення кількості часток домогосподарств, які складаються з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них, з одним із батьків подружжя (або без них) та з іншими родичами або не з родичами (від 12,9% у 1989 р. до 14,9% у 2001 р) [3, с. 21–24]. Продовжуючи розглядати тенденції щодо розповсюженості багатопокілінної сім'ї, використаємо результати дослідження “Українське суспільство. Соціологічний моніторинг”, згідно з якими у структурі української сім'ї у 2008 році подружжя з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них) становить 12,3%, мати (батько) з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них) – 5,9%, подружжя без дітей, але з батьками (або одним із них) – 3,8%. Загалом порівнюючи частку багатопокілінних

сімей у 2002 та 2008 роках, можемо відмітити збільшення кількості такого типу сімей: з 19,3% до 22%. Варто зазначити, що упродовж цього періоду можемо бачити тенденцію до незначного коливання частки багатопоколінних сімей довкола 1/5 частини від усіх типів сімей [4, с. 61].

Розглядаючи багатопоколінну сім'ю в контексті історичної перспективи, можемо зазначити, що розширена сім'я історично більш рання фаза розвитку інституту сім'ї, нуклеарна – більш пізня. У традиційному суспільстві розширена сім'я представляла собою те, що називають “тотальним інститутом”. Це означає, що в сім'ї і через сім'ю індивід отримував все те, що йому зараз дають всі соціальні інститути разом узяті. В традиційній сім'ї індивід здійснював виробництво, задовольняв сексуальні потреби, знаходив моральну та психологічну підтримку, займався економічною діяльністю, вчився і проходив соціалізацію. Сім'я була джерелом цінностей, які трансливалися в суспільство [1]. Характерними ознаками такої традиційної складної багатопоколінної сім'ї прийнято вважати наявність таких характеристик.

1. Спільне місце проживання (“під одним дахом” або в різних будинках, зведених на одному подвір'ї, на території одного домогосподарства у сільській місцевості).
2. Ведення спільного господарства з характерним розподілом функцій, відповідно до статі та віку.
3. Наявність спільного, єдиного для всіх членів розширеної сім'ї бюджету, сформованого на основі прибутків від сімейного бізнесу чи внаслідок поєднання доходів членів сім'ї.
4. Спільний догляд та виховання малодітних дітей; допомога тим, хто унаслідок старості чи хвороби не може себе забезпечити.
5. Зазвичай спільне проведення вільного часу, виконання функцій відпочинку та рекреації.
6. Єдина система внутрішнього сімейного контролю та лідерства, достатньо жорстке підпорядкування всіх членів сім'ї одноособовому керівництву батька родини (діда – представника старшого покоління) або у випадку його відсутності – матері чи старшого брата.
7. Практична неможливість формулювання самостійних інтересів сімей, що входять до складу розширеної сім'ї, та їх “зовнішнього” представництва у стосунках з громадою, владними інституціями [5, с. 119–120].

Було б неправильно стверджувати, що нуклеарна сім'я є домінуючою формою сім'ї у всьому сучасному світі. У більшості сучасних суспільств розширена сім'я залишається нормою, зберігаючи традиційні практики сімейних відносин. Більше того, типи сімейних систем досить різноманітні, і зміни в цих системах відбуваються в різних напрямках і з різною швидкістю, причому виділяють декілька зустрічних тенденцій. Наприклад, на Філіппінах, у міських районах виявилось значно більше складних сімей, ніж у сільських. Можливо, це не продовження традиційного способу життя розширеної сім'ї, а дещо зовсім інше. Покидаючи сільські райони і потрапляючи в місто, двоюрідні брати/сестри, племінники та племінниці оселяються разом зі своїми родичами, щоб використати переваги, які їм при цьому надаються. Такі самі

прикладі є у різних суспільствах: як в індустріально розвинених, так і в тих, що розвиваються [6, с. 283]. Наприклад, порівнюючи відносини між поколіннями в Росії та США, А. Синельников та Д. Децнер виявили, що у США, незважаючи на поширення індивідуалізму, зв'язок між поколіннями залишився доволі тісним. Близько 80% батьків похилого віку бачаться зі своїми дітьми не рідше одного разу на тиждень. Зустрічі з дітьми в США полегшуються хорошим станом транспортної системи та фактично цілковитою автомобілізацією країни. Знаходячись далеко один від одного, родичі продовжують допомагати один одному. У територіально віддаленій сім'ї (модифікованій розширеній сім'ї) зберігається незалежність, але й одночасно набуваються стійкі зв'язки між прямими родичами з різних поколінь, хоча така структура і не веде єдине домогосподарство. Проте варто зазначити, що американці дотримуються правила, що не потрібно допомагати дітям, життя яких протікає цілком нормально. В Росії ж натомість поширена думка, що допомагати дітям – це обов'язок батьків. Здавалося б, це ознака відмінності двох культурних традицій батьківства. Проте, на думку А. Синельникова та Д. Децнера, насправді відмінність не є великою, оскільки постійна допомога батьків в Росії існує через матеріальну неспроможність дорослих дітей повністю себе забезпечити. А це відповідник допомоги американських батьків дітям в екстремальних ситуаціях [7, с. 119–127]. У сучасному українському суспільстві можемо спостерігати іншу особливість, коли діти залишаються годувальниками батьків, адже проживання батьків старшого віку в сім'ях дітей є досить поширеним явищем в Україні. Після одруження та створення власної сім'ї дорослі діти, як правило, відокремлюються від батьків, що сприяє поширеності простих (нуклеарних) сімей. Проте у випадку, коли один із батьків залишається самотнім, більш того – немічним, він знову об'єднується з сім'єю дітей. Особливо стійкими традиціями щодо догляду за батьками похилого віку вирізняються західні області України [3, с. 21–24]. Варто зазначити, що в українському суспільстві можна побачити ту саму особливість міжпоколінної допомоги, проте з боку батьків. Адже важливу роль у функціонуванні молодої сім'ї продовжують відігравати батьки, які дуже часто забезпечують молоде подружжя не лише житлом, але й грошми та продуктами. Зокрема, дані соціологічного дослідження, проведеного у червні 2003 р. Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, показують, що більше третини молодих сімей мешкає на житловій площі батьків або інших родичів (37%), при цьому 69% молодих сімей отримують допомогу від батьків грошми і 73% – продуктами [8, с. 61–71]. Отже, характерним явищем для молодих українських сімей можна вважати не лише прагнення до незалежності, але й потребу підтримувати зв'язок з батьками, оскільки взаємодопомога, підтримка, а також спільні практики та візити один до одного поєднують різні покоління в одну мережу. Варто зазначити, що згідно з даними “Європейського соціального дослідження”, українці більше від інших європейців надають фінансову допомогу й підтримку у повсякденній домашній роботі своїм дорослим дітям та онукам, які живуть окремо від них. Утім, більшою мірою вони отримують відповідну підтримку від дітей та онуків. Все це – очевидний наслідок збереження традиційних відносин в українській сім'ї, а також недостатньо розвинутої державної підтримки сім'ї та неефективності соціальної політики [9, с. 132]. Варто зауважити, що інтенсивність та специфіка зв'язків між прабатьками, батьками та дітьми залежить

від циклу життя сім'ї: найбільшої допомоги та підтримки потребують молоді, неповні сім'ї, а також сім'ї, які складаються з людей похилого віку.

Намагаючись знайти відповідну соціологічну теорію, яка пояснює причини розповсюдженості та специфічні риси складних багатопоколінних сімей, а також характер зв'язків між різними поколіннями, звернемося до теорії обміну. Аналіз, що використовує теорію обміну і стосується розгляду зв'язків між членами сім'ї, а також її родинним оточенням, передбачає, що причиною такого зв'язку є не лише структуральний примус, але й характер винагороди від таких соціальних зв'язків. Винагороди, що отримуються – це любов, задоволення потреб безпеки, матеріальні вигоди, різного роду інформація тощо. Одночасно дії, що мають інструментальний характер (фінансова допомога чи інші послуги) є трансакціями (явищами обміну, що пов'язані з певними затратами та нагородами), що існують між членами родини. Теорія обміну передбачає, що зв'язки, які існують між членами родини зазвичай підтримуються з тими особами, які нагороджують, а осіб з якими пов'язані витрати намагаються уникати [10, с. 29–30]. Відносини, що поєднують членів розширеної сім'ї можуть мати різноманітний характер і стосуватися як якості зв'язку між її членами, так і інтенсивності та складності створених контактів. Відрізнитися може також ступінь почуття емоційної близькості між членами сім'ї, почуття безпеки, що виникає внаслідок впевненості, що родичі можуть надати підтримку в проблемній чи критичній ситуації. Надана допомога має передовсім матеріальний характер та передбачає надання послуг, проте зв'язок, що поєднує членів багатопоколінних сімей стосується також відпочинку, задоволення емоційно-товариських потреб та рекреації, потреб безпеки, а також формування норм та цінностей під впливом членів сім'ї. Варто зазначити, що багатопоколінну сім'ю потрібно розглядати не лише з позитивного боку, але й як джерело виникнення конфліктів та стресів в контексті зв'язків між різними поколіннями [11, с. 60–62].

Відповідаючи на питання щодо занепаду чи розквіту сучасної української багатопоколінної сім'ї, можемо зазначити, що ми не знаходимо ні кількісних, ні якісних ознак для ствердження її занепаду. Натомість, намагаючись узагальнити причини поширення розширеної сім'ї в українському суспільстві, наведемо власну класифікацію основних чинників такого процесу:

1. Демографічні (зростання кількості неповних сімей (батьків-одинаків) та людей похилого віку, які шукають підтримки з боку інших поколінь та членів родини).
2. Соціокультурні (сімейні цінності; набуття соціального капіталу через зв'язки різних поколінь).
3. Економічні (незабезпеченість житлом та низький рівень матеріального добробуту молодих і неповних сімей, людей похилого віку; поширення ринкових форм господарювання (фермерства, самозайнятості), коли міжсімейна кооперація стає вигідною; неефективність соціальної політики у сфері підтримки молодих, неповних сімей та людей похилого віку).
4. Індивідуальні (задоволення матеріальних та духовних потреб; зінтерналізовані ціннісні орієнтації та норми взаємності родинних зв'язків, допомоги по догляду за дітьми та батьками/прабатьками).

Зрозуміло, що сучасна багатопокілінна сім'я значно відрізняється від традиційної патріархальної розширеної сім'ї, що була найпоширенішим типом у доіндустріальну епоху. Проте трансформована багатопокілінна сім'я займає вагомe місце і у сучасному українському суспільстві, а найважливішими причинами такого поширення можна вважати специфічні демографічні, економічні, соціокультурні та індивідуальні чинники. Згідно з результатами соціологічних досліджень частка складних багатопокілінних сімей становить близько 1/5 частини від усіх решти видів сімей у сучасній Україні, а неофіційні дані з'ясувати дуже важко, адже при таких обрахунках не враховуються так звані "полілокальні" багатопокілінні сім'ї, члени яких не проживають разом. На наш погляд, розглядаючи багатопокілінну сім'ю в її широкому контексті, ми перевіряємо чи не надто вузько соціологи дають дефініцію цьому поняттю. Підтвердження не лише кількісних, але й якісних ознак важливості багатопокілінних сімей у сучасній Україні знаходимо у характері взаємодопомоги та взаємопідтримки, яка існує між різними членами родини, в тому числі між прабатьками, батьками та дітьми.

1. *Добренев В.* Социология: Социальные институты и процессы / В. Добренев, А. Кравченко А. – Режим доступу до сайту: <http://lib.socio.msu.ru/library?e=d-000-00---001ucheb--00-0-0-prompt-10---4-----0-11--1-ru-50---20-help---00031-001-1-0-windowsZz-1251-10&a=d&c=01ucheb&cl=CL1&d=HASH0124c39d7b255fe2069c8fb8.7>
2. *Bertram H.* The Multi-Local and Multi-Generational Family / H. Bertram. – Режим доступу до сайту: <http://www.bgss.huberlin.de/lehrbereiche/mikrosoziologie/profbertram/publikationen/2001/multilocalfamily.pdf>
3. Сім'я в умовах становлення незалежності України (1991–2003): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, – 2004. – 254 с.
4. *Головаха Є.* Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К. : Інститут соціології НАН України, – 2008. – 85 с.
5. *Савка В.* Сім'я та соціум: проблеми взаємодії / В. Савка. – Львів: НУ "Львівська політехніка", 2008. – 180 с.
6. *Гидденс Э.* Социология / Э. Гидденс. – М., 2004. – 532 с.
7. *Синельников А.* Отношения между поколениями в американских и российских семьях / А. Синельников, Д. Децнер // Семья на пороге третьего тысячелетия / под ред. Антонова А., Мацковского М., Мэддока Дж., Хогана Дж. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1995. – С. 119–127.
8. *Ноур А.* Особливості становлення та розвитку молодих сімей в Україні / А. Ноур // Український соціум. – 2003. – №1(2). – С. 61–71.
9. *Головаха Є.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами "Європейського соціального дослідження" 2005–2007 рр. / Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, – 2008. – 133 с.
10. *Żurek A.* Relacje łączące rodzinę z familią w świetle teorii wymiany / A. Żurek // Roczniki socjologii rodziny. Życie rodzinne uwarunkowania makro i mikrostrukturalne w czasach szybkich pszemian. – 2002. – XIV. – S. 25–36.
11. *Żurek A.* Relacje zachodzące pomiędzy miejską rodziną małą a rodziną dużą / A. Żurek // Roczniki socjologii rodziny. Rodzina w czasach szybkich pszemian. – 2001. – XIII. – S. 57–70.

MULTIGENERATIONAL FAMILY IN CONTEMPORARY UKRAINE: DECLINE OR REVIVAL?

O. O. Kozachenko

*Ivan Franko National University of L'viv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
olyalviv3@gmail.com*

The article considers the main approaches to the definition of the complex multigenerational (extended) family, and also authorial interpretation over of analyzable concept is brought. The complex multigenerational family is examined through the prism of her quantitative and qualitative characteristics. The major features of multigenerational family are analyzed in traditional and modern society.

Key words: multigenerational family, nuclear family, extended family, grandparents, parents and children.

СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ МНОГОПОКОЛЕННАЯ СІМ'Я: УПАДОК ИЛИ ПОДЪЕМ?

O. O. Козаченко

*Львовский национальный университет имени Ивана Франка,
ул. Университетская 1, г. Львов, 79000, Украина,
olyalviv3@gmail.com*

В статье рассмотрены основные подходы к определению сложной многопоколенной семьи, а также приведена авторская интерпретация анализируемого понятия. Сложная многопоколенная семья рассматривается сквозь призму ее количественных и качественных характеристик. Проанализированы важнейшие черты сложной многопоколенной семьи в традиционном и современном обществе.

Ключевые слова: многопоколенная семья, нуклеарная семья, расширенная семья, прапрадители, родители и дети.

Стаття надійшла до редколегії 26.05.2010

Прийнята до друку 23.06.2010